

בתחום האמונות והדעות

בתחום האמונות והדעות מרובה הברכה באותם החיבורים של הרמב"ן¹ שמגמתם לקרב את הלבבות ו"להניח דעת התלמידים, יגיעי הגלות והצרות". נכסי מחשבה והגות רבים, שנודע להם ערך קיים לדורות, מפוזרים בחיבורים אלה. מדוע לא שקד הרמב"ן על כינוסם של הנכסים הללו כדי לערוך אותם במשנה סדורה? אפשר מפני ששקוד היה על מעשיו האחרים, הן בשטח הלכה והן בפעולותיו הצבוריות השונות בתור מנהיג הדור, — שעל כן לא פנה לבבו לעיצוב ולניסוח מגובש של עיקרי רעיונותיו הדתיים, כמו שעשו שאר הוגי דעות בישראל. אבל היותר מסתבר הוא שבכוונה שיקע רבינו את מחשבת עולמו בחיבורו הגדול שעל התורה, מחמת שביסודה של תפיסה זו ההנחה כי "הכל נכתב בתורה בפירוש או ברמז... ושלמה המלך ע"ה שנתן לו האלהים החכמה והמדע, הכל מן התורה היה לו, וממנה למד עד שידע סוד כל התולדות, ואפילו כחות העשבים וסגולתם"².

אין תימה איפוא שהרמב"ן הלך בדרך היהדות התמימה המתרחקת מן העיון, מפני שאינה צריכה לביסוס פילוסופי ולאומות הגיוני ביסודות הדת. רק לפעמים יוצא רבינו מן הגדר הזה כדי "לחסום פי המתחכמים בטבע הנמשכים אחרי היוני אשר הכחיש כל דבר זולתי המורגש לו, והגיס לו דעתו לחשוב הוא ותלמידיו הרשעים, כי כל ענין שלא השיג אליו הוא בסברתו איננו אמת"³. הביטוי "המתחכמים" מראה שבעיני רבינו אותם

1 בסוג זה נכנסים, כפי שנתבאר בתחילת הפרק השביעי, פירושו הגדול לתורה, פירושו לספר איוב, ספר הגאולה, וארבע דרשות.

2 בהקדמה לספר בראשית.

3 וברוח זה כתב גם ב"שער הגמול": "וכבר יצאנו לענין אסור בחקירה הזאת (בענין מהות הנפש) מפני המתגאים על יוצרם להתחכם בתוכן מעשיו וסודות יצירותיו הנפלאים, והם לא ידעו בבנין גופם בכל מחקריהם אף כי בנפשם... מכל מקום יוכיח מכאן שאין דקות הנפש לפילוסופי האומות ולנגררים אחריהם יותר מדקותה אצל רבותינו, ולא כמותו, אע"פ שלא הבהילו את הלומדים במלות נאמרות במספר ובחומר ענין" (כתבי הרמב"ן, ח"ב, עמ' רפז—ח). ביחוד קובל הוא על אותה רוח ההתנשאות העצמית של הפילוסופים השמים

הנמשכים אחרי אריסטו ותלמידיו אינם חכמים באמת כי אם משימים עצמם כחכמים, שבהשתדלותם ובחתירתם להבין את הטבע מתנשאים הם על יוצרו. הרמב"ן "רואה גדולה להרמב"ם בכך, שיצא כנגד הפילוסופיה שמחוץ ליהדות, זו הצוררת את לימודי-האמונה, אלא שסבור הוא כי מצווה היא להסתלק מן האריסטוטליזם הסתלקות גמורה"⁴.

באמת אין הרמב"ן מכחיש את הדעה שיש חכמה בגוים, אבל דעתו כי רבות אשר אתנו מאשר אתם, והנחלה אשר חלק לנו גדולה משלהם: "דבר ברור הוא שרוב תועלת באור החכמות אינה אלא להיות סולם השגת חכמה שקורין ידיעת הבורא. כי הם (חכמי הגוים) מבלין ימיהם בחכמת ההגיון כדי שלא יטעו בדרכי המופת, אחרי כן בחכמת הלימודים, ומהם חכמת המנין וחכמת המדות, התועלת המגיעת מאלו שיאמר גובה החומה או עומק הבור, וכשיעתקו מאלו לחכמת הגלגלים ובה תועלת גדולה לדעת תנועת הגלגלים והחבור והפרוד והארץ והישוב ולקות המאורות אשר אין התועלת כנגד הידיעה, וכשיעתק לחכמת הניגון יהיה ליותר מרוצה והתועלת פחותה, והם עצמם מודים כי התועלת הגדולה של אלו הם שיבאו במחקר לחכמה שקורין מה שאחר הטבע, והיא חכמת האלקות, ויחקרו ויורו בשכלים הנבדלים שהם המלאכים, ויש להם מעלות במציאות עד הגיעו לעלת העלות יתברך ויתעלה מלכותו, ויחקרו איך נמצאו הברואים ממנו, ושאר הדברים הם מבארים או סבורים לבאר, וילדו להם ספקות ומחלוקות לפי דעתם עד ראשם הידוע (היינו אריסטו). לא יכול לומר אם העולם קדמון או מחודש או אם ברצונו הקדמות. והנה קטן שבישראל קרא ביצירה יותר, כי יראה בתורה מה נברא ביום א' ומה נברא ביום ב'... וחכמים שבישראל יש להם ידיעה בפסוקים האלה לכל מעשה בראשית..."⁵.

האם קיום העולם לנצח הוא? בניגוד לדעת אלה הסוברים שהעולם נצחי⁶ שיטת הרמב"ן שאין בכל דבריהם ראייה על עמידת הארץ וקיומה לעד אבל בטולה יותר מבואר בכתוב. "וזה הענין מבואר בתורה לכל מי ששמע טעם המצות בקבלה כראוי, זהו מקבל מפי מקבל עד משה רבינו מפי הגבורה,

בטחונם במסגרות של ההגיון הפורמאלי: "מפני שמאריכים לשונם בדקדוק מלות ובגערות לחולק עליהם וקוראים הנוטה מדבריהם פתי וסכל שאינו יודע ומבין" (שם).

4. גוטמן, "הפילוסופיה של היהדות", עמ' רה.

5. "תורת ה' תמימה" (כתבי הרמב"ן, ח"א, עמ' קנה-ו). וכן כתב שם: "יש לידע שכל מה שהנבראים יודעים ומבינים כולם פירות התורה או פירי פירות שלה", ע"ש (עמ' קמב), וכן האריך דבריו בענין זה בהקדמתו לתורה.

6. ראה מורה נבוכים ב. כח.

וזהו טעם השמיטין והיובלות⁷, כי "השנים (שבע שני השמטה) ירמזו לאשר יהיה בבריאת כל ימי עולם... ושמא לזה רמזו רבותינו באמרם חמשים שערי בינה נבראו בעולם וכולם נמסרו למשה חוץ מאחד, כי כל שמיטה שער בית אחד, והנה הודיעהו כל ההויה מתחלה ועד סוף, חוץ מן היובל קודש"⁸.

הבריאה ותכליתה

הומת ברזל נגד כל רפיון הדת ומחשבת בליעל היא תורת הבריאה⁹. "הקב"ה ברא כל הנבראים מאפיסה מוחלטת... הוציא מן האפס הגמור המוחלט יסוד דק מאד אין בו ממש, אבל הוא כח ממציא מוכן לקבל הצורה ולצאת מן הכח אל הפועל... ודע כי השמים וכל אשר בהם חומר אחד, והארץ וכל אשר בה חומר אחד, והקב"ה ברא אלו שניהם מאין, ושניהם לבדם נבראים והכל נעשים מהם¹⁰... ואל יקשה עליך מאמר רבי אליעזר הגדול¹¹ שאמר שמים מהיכן נבראו, מאור לבושו של הקב"ה... כי בעבור שירצו החכמים עוד לעלות החומר הראשון עד תכלית ולעשותו דק מן הדקים, לא יראו שהשמים שהם גוף מתנועע בעל חומר וצורה הם הנבראים מן האין, אבל אור הלבוש הוא אור הנברא ראשון וממנו יצא חומר הממש בשמים¹², ונתן

7 דרשה על דברי קהלת, כתבי הרמב"ן ח"א, עמ' קצ.

8 ויקרא כה, ב (עמ' קסו—ז). מאמר מאלף על הרמזים המוסווים הללו ימצא הקורא בספר "במעגלי הנגלה והנסתר" לישראל ויגשטוק, במאמר "הוויית העולם לאור תורת השמיטות" עמ' קנג—קעו.

9 הרמב"ן מעולם לא הכניס את עצמו בסבך הראיות על מציאות השם, או על חדוש העולם, כי כל אלה הבעיות הן נחלת היוונים—"עם חדש שלא נחלו חכמה". עיין דברים נמרצים נגד אריסטו על שהכחיש הרוחניות ותפש רק המורגשות (דרשת תורת ה' תמימה, עמ' קמז). במקום אחר מצהיר הרמב"ן שאמונתו אינה זקוקה לבירור הבא על ידי זרים. "אנחנו על קבלה אמיתית מאבות הקדושים שלא הספיקו בילדי נכרים" (תורת האדם, עמ' רפז).

10 הגאון ר' יעקב משה חרל"פ זצ"ל פתח לנו שערי בינה להבין הכוונה העמוקה שבשיטת רבינו זו. "אם לא היה הקב"ה בורא את העולם כסדר הזה, מתחלה חומר היולי יש מאין ואחר כך כל הבריאה יש מיש, לא היה אפשר להיות שום שינוי וחילוף ממה שהיה בתחלה, וכמו שאי אפשר לבטל את היש ולעשותו לאין גמור, כך לא היה אפשר לעשות יש מיש שהוא פירוד היסודות, ויש בזה משום ביטול סדר הבריאה של הקב"ה. ולזאת ברא הקב"ה מקודם את החומר היולי ואחר כך ברא את הבריאה כדי שיוכלו בני אדם לשנותה יש מיש" (בספרו "מי מרום" חלק חמישי, עמ' ח).

11 פרקי רבי אליעזר, ג.

12 פי' יען שלא יתכן לומר על השמים שהוא גוף מתנועע בעל חומר וצורה שיהיה נברא מן האין, ועל כן אמרו שאור לבוש של הקב"ה הוא היה הנברא הראשון.

לארץ חומר אחר ואיננה בדקות הראשון, והוא שלג שתחת כסא הכבוד, כי כסא הכבוד נברא וממנו היה השלג שתחתיו, וממנו נעשה חומר הארץ, והוא הוא שלישי בבריאה" ¹³.

תורת החידוש היא היתר שהכל תלוי בה, "כי לדברי המאמין בקדמות אם ירצה האל לקצר כנף הזבוב או להאריך רגל הנמלה אינו יכול" ¹⁴. תודעה זו שה' הוא הבורא והוא המהווה את כל ההווה היא שמחשיבה את האדם ומרימה אותו לשיא כל היצירה. "חשוב בלבך שהב"ה ברא כל השפלים להנאתו ולתשמישו של אדם, שאין לנו טעם ביצירת בעלי חיים השפלים והצמחים שאינם מכירים את בוראם וזולתי זה, וברא את האדם שיכיר את בוראו יתברך, ואם האדם אינו יודע שבראו כלל, וכל שכן שאינו יודע שיש אצל בוראו מעשה נבחר ונרצה ומעשה אחר מרוחק ונמאס, נמצא האדם כבהמה וכוונת בריאתו בטלה. וזהו מה שאמרו חז"ל תמיד שאלו לא קבלו ישראל את התורה היה מתזיר העולם לתהו ובהו" ¹⁵, כלומר שאם לא חפצים לדעת וללמוד ידיעת בוראם, ויש הפרש בין טוב לרע נמצא שכוונת העולם בטלה" ¹⁶.

וכן "כוונת כל המצוות שנאמין באלהינו ונודה אליו שהוא בראנו, והוא כוונת היצירה, שאין לנו טעם אחר ביצירה הראשונה, ואין אל עליון חפץ בתחתונים מלבד שידע האדם ויודה לאלהיו שבראו. וכוונת רוממות הקול בתפלות, וכוונת בתי כנסיות וזכות תפלת הרבים זהו שיהיו לבני אדם מקום יתקבצו ויודו לאל שבראם והמציאם, ויפרסמו זה ויאמרו לפניו: בריותיך אנחנו" ¹⁷.

ששת ימי בראשית

ששת ימי בראשית מרמזים למה שיפעלו עוד כל ימות העולם את פעולתם, "כי ששת ימי בראשית הם כל ימות עולם, כי קיומו יהיה ששת אלפים

13 בראשית א, א, ד"ה בראשית. שם ה, ד"ה ויקרא. — בשיטתו, שחומר השמים שונה הוא מחומר הארץ, הלך הרמב"ן בעקבות הרמב"ם (עיין מורה הנבוכים ב, כו), אלא שהרמב"ם תמה על המאמר הזה של רבי אליעזר, וסיים: "ולא התבאר לי פירוש מספיק". ועיין בפירוש שיר השירים (כתבי הרמב"ן, ח"ב, עמ' חצג—ד) של החכם רבי עזרא (או: רבי עזריאל) שהמאמר הזה הוא באמת על דעת אפלטון וכו', ע"ש.

14 "תורת ה' תמימה" (עמ' קמו). וכן כתב בפירושו לשמות כ, ב: "כי עם קדמות העולם לא ישתנה דבר מטבעו".

15 שבת פח, א.

16 "תורת ה' תמימה" (עמ' קמב—ג).

17 וחזור על יסוד זה בדרשה הנ"ל (עמ' קנב—ג).

שנה... והנה בשני ימים הראשונים היה העולם כולו מים ולא נשלם בהם דבר, והם רמז לשני האלפים הראשונים שלא היה בהם קורא בשם ה', וכך אמרו¹⁸: שני אלפים תהו. אבל היתה הבריאה ביום הראשון האור, כנגד האלף של ימות אדם שהיה אורו של עולם, מכיר את בוראו... ביום השני יהי רקיע, ויהי מבדיל, שבו היו מובדלין נח ובניו הצדיקים מן הרשעים שנדונו במים. ביום השלישי נראית היבשה והצמיחה ועשיית פירות, הוא האלף השלישי המתחיל בהיות אברהם בן מ"ח¹⁹ שנה ואז החל לקרוא בשם ה'... ועלה הענין עד שקבלו זרעו את התורה בסיני, ונבנה הבית ביום ההוא, ואז נתקיימו כל המצוות שהם פירות העולם²⁰. ודע כי מעת היות בין השמשות יחשב כיום מחר, ועל כן יתחיל ענין כל יום קודם לו מעט, כאשר נולד אברהם באלף השני, וכן תראה בכל יום ויום. והיום הרביעי נבראו בו המאורות הגדול והקטן והכוכבים, ויומו באלף הד' החל כאשר נבנה בית ראשון ע"ב שנה אחרי בניינו עד אחרי הבית השני קע"ב. והנה ביום הזה לכל בני ישראל היה אור, כי מלא כבוד ה' את בית ה'... ואחרי כן הקטין אורם וגלו כאשר יעדר במולד הלבנה, וזרחה להם כל ימי בית שני... ושקעו שני המאורים בערב היום וחרב הבית. ביום החמישי שרצו המים נפש חיה ועוף יעופף על הארץ, רמז לאלף החמישי המתחיל קע"ב שנה אחר חרבן הבית, כי בו ימשלו האומות ויעשה אדם כדגי הים... ואין דורש את ה'. ביום הששי בבקר תוצא הארץ נפש חיה למינה בהמה ורמש וחיתו ארץ למינה, והיתה בריאתה קודם זרוח השמש... ואז נברא האדם בצלם אלהים, והוא זמן ממשלתו... והוא האלף הששי, כי בתחלתו ימשלו החיות הם המלכיות אשר לא ידעו את ה'. ואחרי עשיריתו, כשיעור נץ החמה ליום, יבא הגואל... ויהיה זה קי"ח אחר חמשת אלפים²¹ לכלות דבר ה' מפי דניאל, ומעת הוסר התמיד ולתת שקוץ שומם ימים אלף ומאתים ותשעים²². ונראה משנוי הימים

18 עבודה זרה ט, א.

19 בגמרא ע"ז שם משמע שבזמן שעשה אברהם את הנפש בחרן היה בן נ"ב שנה. ואולי מזמן ש"החל" לקרוא בשם ה' עד "ואת הנפש אשר עשו בחרן" עברו ארבעת שנים.

20 שהמצוות הן "פירות" העולם, יעיין בסוטה מו, א: אמר הקב"ה יבא דבר (העגלה ערופה) שלא עשה פירות וכו' ויכפר על מי שלא הניחתי לעשות פירות. מאי פירות אילימא וכו' אלא "מצות".

21 חשבון זה של רבינו נתקבל מאת הרבה חושבי קיצין. כן יעיין לדוגמה ב"לבנת הספיר" לר' דוד בר' יהודה החסיד (הוצ' שלמה אהרן ורטהימר, פ' תולדות ד"ה ולכה איפא, עמ' לח, ב) שבונה את יסודו על סוד קץ הפלאות על שיטת רבינו. ועיין עוד להלן הערה 25.

22 דניאל יב, יא. וכך עולה החשבון: ידוע כי קע"ב שנה אחר חורבן הבית השני

משרץ המים והעוף לחית הארץ²³ כי בתחלת האלף הששי תתחדש מלכות אומה שלטת ואימתני ותקיפא יתירא²⁴ ומתקרבת אל האמת יותר מן הראשונות. היום השביעי שבת, רמז לעולם הבא שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים²⁵.

מעלת האדם

שני אפני-יחס בין האדם ועולמו. "נתייחד בעשיית האדם מאמר²⁶ בעבור גודל מעלתו, כי אין טבעו כטבע החיה והבהמה אשר ברא במאמר הקדום לו. והפשט הנכון במלת נעשה הוא מפני שכבר הראית לדעת כי האלהים ברא יש מאין ביום הראשון לבדו, ואחר כך מן היסודות ההם הנבראים יצר ועשה, וכאשר נתן במים כח השרוץ לשרוץ נפש החיה, והיה המאמר בהם ישרצו המים²⁷, והיה המאמר בבהמה תוצא הארץ²⁸. אמר באדם נעשה, כלומר אני והארץ הנזכרת נעשה אדם, שתוציא הארץ הגוף מיסודיה כאשר עשתה בבהמה ובחיה... ויתן הוא יתברך הרוח מפי עליון... והנה האדם דומה לתחתונים ולעליונים בתאר והדר... והיא מגמת פניו בחכמה ובדעת ובכשרון המעשה, ובדמות ממש שידמה גופו לעפר ונפשו לעליונים²⁹.

"מעלת הנפש יסודה וסודה כי הזכיר בה שם מלא³⁰, ואמר כי הוא נפח באפיו נשמת חיים להודיע כי לא באה בה מן היסודות כאשר רמז בנפש התנועה, גם לא בהשתלשלות מן השכלים הנבדלים, אבל היא רוח השם

נשלמו ארבעה אלפים ליצירה. תצרך קע"ב עם קי"ח יהיו מאתים ותשעים, והאלף החמישי עמהם, הרי אלף ומאתים ותשעים.

23 משגוי הימים (היינו מבריאת שרץ המים והעוף ביום החמישי לבריאת חית הארץ בששי) יש לעמוד על רמז שבתחלת אלף הששי תתחדש מלכות אומה וכו' היינו מלכות ישמעאלים.

24 דניאל ז, ז.

25 ביאור זה של רבינו שכל ימות העולם משתקפים בששת ימי בראשית נתקבל מאת הרבה מפרשים. רבינו בחיי, רבינו מנחם מרקאנטי באיטליה, ורבינו מנחם אבן זרח בספרו "צדה לדרך" (מאמר ד כלל א פרק ב) כולם העתיקו את כל הביאור מלה במלה. ומה מאד נפלאתי למצוא שהביאור מצא את דרכו גם לתוך "מדרש רבי דוד הנגיד" (פרשת ויקהל עמ' רא"ב), נכדו של הרמב"ם, שחי בארץ מצרים! 26 ויאמר אלקים נעשה אדם (בראשית א, כו).

27 שם כ.

28 שם כד.

29 על פשט המקרא הוה כתב הרמב"ן (שם כו): "מצאתיו לרבי יוסף הקמחי והוא הנראה מכל מה שחשבו בו". ומובא פירוש זה ברד"ק לבראשית שם בשם אביו, וגם בספרו "המכלול".

30 ויצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים (בראשית ב, ז).

הגדול, מפיו דעת ותבונה, כי הנופח באפי אחר — מנשמתו יתן בו³¹. נשמת חיים מפיו עליון אשר גופח באפיו של אדם היא אשר סיגלה לו לראות את העולם באורו האמיתי, ולהיות מחונן בכשרון להכיר את האמת. "אדם הראשון מעשה ידיו של הקב"ה מבחר בני אדם היה בתבונה ובדעת, והשכינו השם יתברך במבחר המקומות להנאת ולתועלת הגוף, וצייר במקום ההוא הנכבד כל מעשה העולם העליון הוא עולם הנשמות בציון גשמי להבין משם יסודי כל גברא גופי ונפשי ומלאכי וכל כח שיש בהשגת כל גברא להשיג מן הבורא יתברך"³².

ובזמן הזה, קודם שחטא, "היה האדם עושה בטבעו מה שראוי לעשות כפי התולדת כאשר יעשו השמים וכל צבאם, פועלי אמת שפעולתם אמת, ולא ישנו את תפקידם, ואין להם במעשיהם אהבה או שנאה. ופרי האילן הזה (של עץ הדעת) היה מוליד הרצון והחפץ שיבחרו אוכליו בדבר או בהפכו לטוב או לרע, ולכן נקרא עץ הדעת טוב ורע³³, כי הדעת יאמר בלשוננו על הרצון... והנה בעת הזאת לא היה בין אדם ואשתו התשמיש לתאוה, אבל בעת ההולדה יתחברו ויולידו, ולכן היו האיברים כולם בעיניהם כפנים והידיים ולא יתבוששו בם. והנה אחרי אכלו מן העץ היתה בידו הבחירה וברצונו להרע או להיטיב בין לו בין לאחרים, וזו מדת אלהים מצד אחד, ורע לאדם בהיות לו בה יצר ותאוה"³⁴.

פגימת החטא

החטא הקדמון של אדם הראשון הוא שגזר חדלון על האדם וקנס עליו

31 ועיין ב"שער הגמול" (החל מעמ' רפה — עד הסוף) בו האריך רבינו יותר בענין מהות הנשמה.

32 "שער הגמול" (עמ' רצו), וכן רמז לזה בפירושו לבראשית ג, כב: "ודע והאמן כי גן עדן בארץ, וכן עץ החיים ועץ הדעת... אבל כאשר הם בארץ כן יש בשמים דברים יקראו כן, והם לאלה יסוד... הגלוי והחתום בהם אמת". — "כי יש חכמה נעלמה במעשה האלקים, כי כפלים יש לתושיה, כי כל היש ההווה בעולם כפול בו חכמה נראית וחכמה נעלמת" (שם עמ' רעח).

33 בראשית ב, ט.

34 האחרונים העמיקו רעיון זה של רבינו. עיין בספר "משך חכמה" להרב מאיר שמחה הכהן (לך לך יב, ז): "ואדם הראשון קודם החטא היה תומר זך ובהיר ודק אשר לא חצץ מאומה בינו למראה כבוד ה', לכן הלך ערום כי המשכיל הרוחני בל יצטרך לכסות בשר ערוה, ושוה לו למקום הנחת תפילין כי לא היתה לו שום תאוה וענין רע. אך כאשר אכל מעץ הדעת נתהפך לחומר גם מובדל מאמיתת השגתו והתקרבות אלהים וחומר חצץ בכוחות רעים מולידים התאוה והכעס, נקימה, דמיונות כוזבים, לכן ידעו כי ערומים הם ויתבוששו כי עתה המקום לבשר ערוה".

מיתה. "על דעת אנשי הטבע היה האדם מעותד למיתה מתחלת היצירה מפני היותו מורכב... וגם מתחלה היה אוכל מפרי העץ ומזרע הארץ, אם כן היתה בו התכה וסבת הויה והפסד. ועל דעת רבותינו³⁵ אלמלא שחטא לא מת לעולם, כי הנשמה העליונית נותנת חיים לעד, והחפץ האלהי אשר בו בעת היצירה דבק בו תמיד והוא יקיים אותו לעד... ודע כי אין ההרכבה מורה על ההפסד אלא לדעת קטני אמנה³⁶ כי הבריה היא בחיוב, אבל לדעת אנשי האמונה האומרים כי העולם מחודש בחפץ אלוה פשוט, גם הקיום יהיה בו לעד כל ימי החפץ, וזה אמת ברור. אם כן ביום אכלך ממנו מות תמות³⁷, שאז תהיה בן מות לא תתקיים לעד (אבל אלמלא שחטא היה חי לעולם). והאכילה³⁸ היתה לו מתחלה לעונג. ויתכן שפירות גן עדן נבלעים באיבריהם כמן ומקיימין את אוכליהן. וכאשר נגזר עליו ואכלת את עשב השדה³⁹ ובזעת אפיו יאכל לחם האדמה, היה זה סיבה להפסד, כי עפר הוא ועפר יאכל ואל עפר ישוב"⁴⁰.

שלמות האדם עתידה לחזור

שלימות האדם שנפגמה בחטאו עתידה עוד לחזור לקדמותה. בעתיד, כאשר ינער מעליו את החטא שמפסיק בינו ובין אביו שבשמים, שוב יופיע האדם במלוא קומתו הרוחנית, ואז יסתלקו צללי החשך המטשטשים לו את צורת העולם האמיתית. "מזמן הבריאה היתה רשות ביד האדם לעשות רצונו צדק או רשע, וכל זמן התורה כן כדי שיהיה להם זכות בבחירתם בטוב, ועונש ברצותם ברע. אבל לימות המשיח תהיה הבחירה בטוב להם טבע, לא יתאוה להם הלב למה שאינו ראוי ולא יחפוץ בו כלל... וישוב האדם בזמן ההוא לאשר היה קודם חטאו של אדם הראשון שהיה עושה בטבעו מה

35 שבת נה, ב.

36 כוון לאריסטו וסיעתו הסוברים "שזה המציאות היה מאצל הבורא יתעלה על צד החיוב (כלומר על צד אצילות מכנית) ושהוא יתעלה עלה, וזה עלול". ולפי שמציאות הדברים והפסדם, לפי דעתם, הוא לא על צד החיוב, לכן כל המתהווה לפי המנהג הטבעי יתחייב הפסדו בהכרח לפי מנהג הטבע. אמנם לפי טענתו התורית אשר היא — מציאות הדברים והפסדם לפי רצונו יתעלה, לא יתחייב לנו שהנמצא הוא יפסד בהכרח, אבל הענין נחלה ברצונו: אם ירצה יפסידהו, ואם ירצה ישאירהו.

37 בראשית ב, יז.

38 כלומר, אם מתחלת הבריאה היה הקיום באדם לעד, אנו מוכרחים לומר שהאכילה וכו'.

39 בראשית ג, יח.

40 שם ב, יז.

שראוי לעשות, ולא היה לו ברצונו דבר והפכו... וזהו בטול יצר הרע ועשות הלב בטבעו מעשיהו הראוי... וזהו שאמרו רבותינו ⁴¹: והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהן חפץ ⁴², אלו ימות המשיח שאין בהם לא זכות ולא חובה. כי בימי המשיח לא יהיה באדם חפץ אבל יעשה בטבעו המעשה הראוי, ולפיכך אין בהם לא זכות ולא חובה, כי הזכות והחובה תלויים בחפץ" ⁴³.

נסים נסתרים

במרכזה של האמונה, כפי שהיא מתגלה במקרא, נמצא הרעיון של נסים נסתרים. "אומר לך דבר שהוא אמת וברור בתורה, כי הנסים הנעשים על ידי גביא שיתגבא כן מתחילה, או מלאך נגלה במלאכות השם, יזכירם הכתוב, והנעשים מאליו לעזור צדיק או להכריח רשע לא יזכירו בתורה או בנביאים... ולמה יזכירם הכתוב? כל יסודות התורה בנסים נסתרים הם, וטעם התורה אין בכל ענינו רק נסים לא טבע ומנהג, שהרי יעודי התורה כלם אותות ומופתים, כי לא יכרת וימות בטבע הבא על אחת מכל עריות, או האוכל חלב... וכן כל יעודי התורה בטובות ההן וכל הצלחת הצדיקים בצדקתם, וכל תפלות דוד מלכנו וכל תפלותנו נסים ונפלאות, אלא שאין בהם שנוי מפורסם בטבעו של עולם..." ⁴⁴.

ובמשמעות יותר עמוקה. (השם) "נראה לאבות בשם הזה (אל שדי) שהוא מנצח מערכות השמים ולעשות עמהם נסים גדולים שלא נתבטל בהם מנהג העולם, ברעב פדה אותם ממות ובמלחמה מידי חרב, ולתת להם עושר וכבוד וכל טובה, והם בכל היעודים שבתורה בברכות וקללות, כי לא תבא על האדם טובה בשכר מצוה או רעה בעונש עבירה רק במעשה הנס, ואם יונח לטבעו או למזלו לא יוסיפו מעשיו דבר ולא יגרעו ממנו, אבל שכר כל התורה וענשה בעולם הזה הכל נסים, והם נסתרים, יחשב בהם לרואים שהוא מנהגו של עולם, והם באדם עונש ושכר באמת. ומפני זה תאריך התורה ביעודים שבעולם הזה ולא תבאר יעודי הנפש בעולם הנשמות, כי אלה המופתים שכנגד התולדה, וקיום הנפש ודבקה באלהים הוא דבר ראוי בתולדתה שהיא תשיב אל האלהים אשר נתנה" ⁴⁵.

41 שבת קנא, ב.

42 קהלת יב, א.

43 דברים ל, ו, ד"ה ומלת.

44 חשיבותו של רעיון זה בתפיסתו של הרמב"ן מוכחת מן העובדה שבתרבה מקומות בספריו חזר עליו. עיין ב"תורת ה' תמימה" (עמ' קנג-ד), וכן בהקדמתו לספר איוב. ועיין עוד בכתבי הרמב"ן, ח"ב, במפתחות, עמ' תקעא, ע' נסים.

45 ריש פרשת וארא. ועיין בראשית יז, א, שמבאר שם כי הנסים הנסתרים נעשו

במקביל ל"נס נסתר", שהוא הכוח האלהי הפועל תמיד בתוך הטבע בדרך נסתרת, קיים ה"נס המפורסם". "מן הנסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בנסים הנסתרים שהם יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבינו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכלם נסים, אין בהם טבע ומנהגו של עולם בין ברבים בין ביחיד... הכל בגזירת עליון"⁴⁶.

אין לשער גודל כוח המצוה

מפני טעם זה אין לשער גודל כח המצוה. "כי הקונה מזוזה בזו אחד וקבעה בפתחו ונתכוון בענינה, כבר הודה בחדוש העולם ובידיעת הבורא והשגחתו, וגם בנבואה, והאמין בכל פינות התורה, מלבד שהודה שחסד הבורא גדול מאד על עושי רצונו, שהוציאנו מאותו עבדות לחירות וכבוד גדול לזכות אבותיהם החפצים ביראת שמו. ולפיכך אמרו⁴⁷: הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה, שכולן חביבות וחמודות מאד, שבכל שעה אדם מודה בהן לאלהיו"⁴⁸.

בעקבות דרכי ההשגחה

יש אמנם גבולות להכרתו של האדם. ואף-על-פי כן אין ההגבלה פוטרת אותנו מלהתבונן בדרכי ההשגחה. "ואם תשאל עלינו כיון שיש ענין במשפט ונצטרך להאמין בצדקו (של השם) מצד שופט האמת יתברך ויתעלה, למת תטריח אותנו ותצוה עלינו ללמוד הטענות שפירשנו (בין איוב וחביריו) והסוד שרמזנו, ולא נשליך הכל על הסמך שנעשה בסוף שאין לפניו לא עולה ולא שכחה אלא שכל דבריו במשפט? זו טענת הכסילים מואסי חכמה, כי נועיל לעצמנו בלמוד שהזכרנו להיותנו חכמים ויודעי אלהים יתברך מדרך האל וממעשיו, ועוד נהיה מאמינים ובוטחים באמונתו ובנודע ובנעלם יותר מזולתנו, כי נלמד סתום ממפורש לדעת יושר הדין וצדק המשפט. וכן חובת כל גברא עובד מאהבה ומיראה לתור בדעת לצדק המשפט ולאמת הדין כפי שידו משגת, והם הדרכים שפירשנו מדרכי חכמים, כדי שתתישב

בשם אל שדי, והמופתים המשגים את הטבע בפירסום נעשים בשם הויה. וחוזר על רעיון זה בהרבה מקומות. — אמנם על האדם להשתדל בכל יכלתו "למעט בנס, כי כן הדרך בכל הניסים שבתורה או בנביאים לעשותם מה שביד אדם לעשות, והשאר יהיה בידי שמים" (בראשית ו, יז—עמ' נז).

46 וכן האריך ברעיון זה ב"תורת ה' תמימה" (עמ' קנג—קנה). ועיין במדבר יא, כ, שמאריך לבאר כי "אין בנסים רק טובה גמורה שלימה ברחמים או נקמה במדת הדין".

47 אבות ב, א.

48 סוף פרשת בא.

דעתו בענין, ויתאמת אליו דין בוראו כמצדיק מה שיכיר וידע יכיר הדין והצדק במה שהוא געלם ממנו... ועל ענין זה אמר אליהוא: אשא דעי למרחוק ולפועלי אתן צדק⁴⁹, רוצה לומר שישא דעו עד סוף השגת הדעות לתת טעם וטענה במשפט האלהים, ואחר כך יתן צדק לפועלו יתברך, כי מן הטעם המושג בדעתו יוכיח על הרחוק והנעלם שהצדק עמו והיושר במפעליו⁵⁰.

הכרת מדותיו של ה'

"וידעת כי ה' אלהיך הוא האלהים האל הנאמן שומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו לאלף דור⁵¹. וידעת, מיציאת מצרים⁵², כי ה' אלהיך הוא האלהים, שברא שמים וארץ. ועוד תדע מזה שהוא האל הנאמן, שלא ישוב דברו ריקם, והוא שומר הברית והחסד לאוהביו ולשומרי מצותיו, יראי שמו, לאלף דור, בזרעם, כאשר שמר לך ברית אבותיך. ותדע כי הוא משלם לשונאיו גמול רשע אל פני כל אחד מהם להאבידו, כאשר האביד את המצריים, ולא אחר להם. והמדה הזאת אשר הזכיר אמת לעולם, אע"פ שיש רשע מאריך ברעתו, לא יהיה לו כן רק מפני המדה הזאת הנזכרת שהוא שומר החסד, והנה עשה שום טובה שצריך לשלם לו. אם כן אין במדותיו של הקב"ה אלא שתי מדות הללו: משלם טובה תחת טובה ומשלם רעה תחת רעה⁵³.

הדרך הכבושה מן האבות

מעשה אבות סימן לבנים. מתוך ההתבוננות "במקרי האבות שהוא כענין יצירה לזרעם"⁵⁴ אנו עומדים על השתלשלות המאורעות בקורות ימי עמנו. הלך המחשבה של הרמב"ן כך הוא: היצירה הראשונה היתה של הבריאה כולה, ולכן בששת ימי בראשית משתקפים מאורעות העולם כל זמן שעתיד להתקיים⁵⁵. ובמקרי האבות "שהוא כענין יצירה" שניה משתקפים כמו כן הגלגולים שעתידים לעבור על זרעם. "אומר לך כלל חבין אותו בכל הפרשיות הבאות בענין אברהם יצחק

49 איוב לו, ג.

50 "שער הגמול" (כתבי הרמב"ן ח"ב עמ' רפא).

51 דברים ז, יא.

52 עיין בפירושו לשמות כ, ב.

53 דברים ז, י.

54 בהקדמה לספר שמות.

55 עיין בראשית ב, א, סוף ד"ה ויכולו, וכן בדרשת תורת ה' תמימה (עמ' קסט).

ויעקב, והוא ענין גדול הזכירה רבותינו בדרך קצרה ואמרו: כל מה שאירע לאבות סימן לבנים. ולכן יאריכו הכתובים בספור המסעות וחפירת הבארות ושאר המקרים, ויחשוב החושב בהם כאילו הם דברים מיותרים אין בהם תועלת, וכולם באים ללמד על העתיד, כי כאשר יבא המקרה לנביא משלשת האבות, יתבונן ממנו הדבר הנגזר לזרעו. ודע כי כל גזירת עירין כאשר תצא מכה הגזירה אל פועל דמיון, תהיה הגזירה מתקיימת על כל פנים, ולכן יעשו הנביאים מעשה בנבואתם, כמאמר ירמיהו שצוה לברוך: והיה ככלותך לקרוא את הספר הזה תקשור עליו אבן והשלכתו אל תוך פרת ואמרת ככה תשקע בבל⁵⁶ ולפיכך החזיק הקב"ה את אברהם בארץ ועשה לו דמיונות בכל העתיד להעשות בזרעו... "57.

"גלות אברהם אל מצרים מפני הרעב רמז שיגלו בניו שם, ולכתו אל אבימלך לא היה גלות כי שם היה יושב ברצונו. אבל ירידתו של יצחק שם מפני הרעב ירמוז לגלות, כי גלה ממקומו בעל כרחו והלך אל ארץ אחרת, והנה היה גלותו ממקומו אל ארץ פלשתים שהיא ארץ מגורי אביו, וירמוז לגלות בבל שהוא מקום מגורי אבותם שהיו באור כשדים. ודע כי הגלות הנזכר (גלות בבל) ירמוז למעשה יצחק, כאשר לא לקחו אשתו ולא היה לו שם רק הגלות והפחד... וכן גלות בבל גלו שם מפני זלעפות רעב, ומעת היותם שם לא עבדום ולא ענו אותם, אבל היו גדוליהם שרים במלכות... "58.

"יספר הכתוב ויאריך בענין הבארות... כי בא להודיע דבר עתיד. כי באר מים חיים ירמוז לבית אלהים אשר יעשו בניו של יצחק... וקרא הראשון עשק, ירמוז לבית הראשון אשר התעשקו עמנו ועשו אתנו כמה מחלוקות וכמה מלחמות עד שהתריבוהו. והשני קרא שמה שטנה, שם קשה מן הראשון, והוא הבית השני שקרא אותו כשמו שכתוב בו: ובמלכות אחשורוש בתחילת מלכותו כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלים⁵⁹, וכל ימיו היו לנו לשטנה⁶⁰ עד שהתריבוהו וגלו ממנו גלות רעה. והשלישי קרא רחובות, הוא הבית העתיד שיבנה במהרה בימינו, והוא יעשה בלא ריב ומצה, והאל ירחיב את גבולנו"⁶¹.

56 ירמ' נא, סג—ד. ודעת המורה (ב, מו) שענינים כאלה היו במראה הנבואה, ע"ש, ושיטת רבינו מבוארת שהם פעלים נמצאים לחושים הנראים, ותכליתם שימשכו ההוויות אחריהן בהערתם.

57 בראשית יב, ו, ד"ה ויעבור.

58 שם כו, א. — "האבות כולם היו כמלכים, ומלכי גוים באים לפנייהם וכורתים עמהם ברית" (שם כה, לד).

59 עזרא ד, ו.

60 המכוון על העמים ששלטו בארץ. ועיין באורנו לבראשית כו, כ.

61 בראשית שם. ועיין עוד בפירוש רבינו בחיי לפסוק זה.

"המאורע כולו (של התאבקות יעקב עם שרו של עשו) רמז לדורותיו, שיהיה דור בזרעו של יעקב יתגבר עשו עליהם עד שיהיה קרוב לקעקע ביצתן, והיה זה דור אחד בימי חכמי המשנה כדור של רבי יהודה בן בבא וחביריו... ויש דורות אחרים שעשו עמנו כזה ויותר רע מזה, והכל סבלנו ועבר עלינו, כמו שרמז ויבא יעקב שלם"⁶².

רדת יעקב למצרים רמז לגלותנו היום "ביד החיה הרביעית"⁶³, היא רומי, כי בני יעקב הם עצמם סבבו רדתם במכירת יוסף אחיהם, ויעקב ירד שם מפני הרעב וחשב להנצל עם בנו בבית אוהב לו, כי פרעה אוהב את יוסף וכבן לו, והיו סבורים לעלות משם ככלות הרעב מארץ כנען... והנה לא עלו, אבל ארך עליו הגלות ומת שם ועלו עצמותיו וזקני פרעה ושריו העלוהו ועשו עמו אבל כבד. וכן אנחנו עם רומי ואדום אחינו הסיבנו ביאתנו בידם, כי כרתו ברית עם הרומים, ואגריפס המלך האחרון לבית שני ברח אליהם לעזרה, ומפני הרעב נלכדו אנשי ירושלים, והגלות ארך עלינו מאד, לא נדע קצו כשאר הגליות, ואנחנו בו כמתים, ויעלו אותנו מכל העמים מנחה לד', ויהיה להם אבל כבד בראותם כבודנו, ואנחנו נראה בנקמת ה', יקימנו ונחיה לפניו"⁶⁴.

יצירת האומה

כמו שנתייחד ספר שלם — ספר בראשית — "שהוא ספר היצירה בחדוש

62 שם לב, כו.

63 דניאל ז, ז. — על הרעיון הזה שהחיה הרביעית בחזון דניאל היא מלכות רומי, והיא הגלות האחרונה, חוזר רבינו בהרבה מקומות בכתביו, וכוונתו לחלוק על הראב"ע ש"נשתבש בזה והכניס בזה מלכות ישמעאל כי נפל פחדם עליו, וטען איך לא תמנה מלכות גדולה ועצומה כמות. וזאת הטענה מחסרון דעת, כי הארבע מלכיות שראה דניאל כולן עומדות בזו אחר זו, כל אחת גוברת על הקודמת ותופסת המלכות ממנה, וכל אחת ממשכת בישראל שעבוד וגלות בימי מלכותה, ולכך הראה דניאל בחלומו כי ישתעבדו בנו הכשדים, ואחריהם יתפסו הפרסיים... ואחריהם במקומם היוונים, ואחר כך יגברו הרומיים ויתפסו המלכות וישתעבדו עד עת קץ, כי לא תפסק מלכותם רק ביד הגואל. והנה גלותנו כימי ארבע מלכיות, אבל אם יהיו בעולם מלכיות אחרות בימי ארבע אלה לא ימנם הכתוב ולא ראם דניאל, ואין לו צורך כלל בראייתם לידיעת הגאולה... ולכך בכל מקום שאנו גם בישמעאל גם מהודו ועד כוש, בגלות רומי אנחנו עד שתאבד זכרה ונגאל ממנה. ומי יודע ואולי עוד תאבד מלכות ישמעאל קודם המשיח, אבל החיה הרביעית היא אשר הגלתנו... ותמשוך בנו גלותה עד המשיח" (סוף נבואת בלעם, בפרשת בלק). וחוזר רבינו על יסוד זה באריכות בספר הגאולה (כתבי הרמב"ן, ח"א, עמ' רפג—ד).

64 ריש פרשת ויחי.

העולם, ויצירת כל נוצר, ובמקרי האבות שהוא כענין יצירה לזרעם", כן נתיחד ספר אחד בענין המעשה הבא מן הרמזים שבמקרי האבות. "ונתיחד ספר ואלה שמות בענין הגלות הראשון הנגזר בפירוש ובגאולה ממנו... וכשיצאו מצרים אף על פי שיצאו מבית עבדים עדיין יחשבו גולים, כי היו בארץ לא להם נבוכים במדבר, וכשבאו אל הר סיני ועשו המשכן ושב הקדוש ברוך הוא והשרה שכינתו ביניהם, אז שבו אל מעלת אבותם שהיה סוד אלוה עלי אהליהם⁶⁵, והם הם המרכבה, ואז נחשבו גאולים, ולכן נשלם הספר הזה בהשלימו ענין המשכן ובהיות כבוד ה' מלא אותו תמיד"⁶⁶.

התלאות שעברו על האומה במצרים הן שעצבו את נשמתה לדורות. אלה אשר סבלו מעוני מצרים לא היו נמשכים אחרי טבע המציאות, והיתה השגחת ה' מתמדת בהם, ואלה שלא היו בשעבוד מלאכת מצרים ובעבודת פרך לא עלו למעלה כשאר השבטים. ולכן במנינם במדבר "לא היו שבט הלויים כשאר השבטים, כי מבין חדש ומעלה לא היו רק עשרים ושנים אלף, ומבין שלשים שנה כלם שמנת אלפים, והנה לא יגיעו מבין עשרים שנה ומעלה לחצי שבט מישראל הפחות שבכולם (היינו שבט מנשה שפקודיו היו שנים ושלשים אלף ומאתים), ועדיין לא נשאו הארון שתהיה הקדושה מכלה בהם. וזה תמיה, איך לא יהיו עבדיו וחסידי ברוכי ה' כשאר כל העם? ואני חושב שזה חזוק למה שאמרו רבותינו כי שבטו של לוי לא היו בשעבוד מלאכת מצרים ובעבודת פרך. והנה ישראל אשר מררו המצריים את חייהם בעבודה קשה היה הקב"ה מרבה אותם כנגד גזירת מצרים... כי היה הקב"ה אומר נראה דבר מי יקום ממני או מהם, אבל שבט לוי היו פרים ורבים כדרך כל הארץ, ולא עלו למעלה כשאר השבטים"⁶⁷.

כאשר נשלם הזמן שנגזר עליהם להיות במצרים⁶⁸ והופיע ה' למשה בסנה "נתקדש כל ההר ברדת השכינה כאשר בשעת מתן תורה"⁶⁹.

וכבר בעת ההיא היה משה "אב בחכמה גדול במעלת הנבואה, ודרך שאלה בקש שיודיעהו מי השולח אותו, כלומר באיזה מדה הוא שלוח

65 עד שלא נבנה אהל מועד היתה שכינה מצויה באהלי צדיקים (רש"י שבת נה, ב). ובזה דברי רבינו מאירים. גלות מצרים לא נשלמה עד יום שובם אל מעלת אבותם, וזה היה רק בהקמת המשכן כאשר ה' השרה שכינתו ביניהם, ואז נחשבו גאולים. ולכן נשלם הספר השני של התורה בהקמת המשכן, כי אז שבו אל מעלת אבותם שהיה סוד אלוה עלי אהליהם.

66 פתיחה לספר שמות.

67 במדבר ג, ד.

68 ועיין בפירוש רבינו לבראשית טו, יג, איך שמתרץ את השאלה: הלא ה' גזר על המצרים שיעבדום את ישראל, ולמה נפרע מהם.

69 שמות ג, ה.

אליהם... והנה אמר ישאלוני על שליחותי אם היא במדת אל שדי היא שעמדה לאבות, או במדת רחמים עליונית שתעשה בה אותות ומופתים מחודשים ביצירה... והנה ענהו אלהים אהי אשר אהי... והרב אמר במורה נבוכים: הנמצא אשר הוא נמצא, כלומר ראוי המציאות, יבאר להם כי יש נמצא ראוי להמצא שלא היה נעדר ולא יהיה נעדר. והנה לדעת אלה החכמים (רב סעדיה והרמב"ם) צריך שנפרש כי הקב"ה אמר למשה שיאמר להם זה השם וילמדם אותו. כלומר שיפרוט להם ראיות שכליות אשר בהם יתקיים אצל חכמיהם זה השם, כלומר המציאות או הקיום אשר לא עבר ולא יעבור... ועל דעתי לא יסתפקו זקני ישראל במציאות הבורא... חלילה, אבל זה השם תשובת שאלתו, הודיעו שהוא... יחדש אותות ומופתים בעולם... "70.

וכן ברור הדבר "כי זרע אברהם לא יסתפקו בנבואה כי האמונה בה מאבותם... והנכון בעיני שאמר אני בא אליך בעב הענן, שתגש אתה אל הערפל בעבור שישמע העם דברי ויהיו הם עצמם נביאים בדברי, לא שיאמינו מפי אחרים... וגם כך יאמינו לנצח בכל הדורות, ואם יקום בקרבם נביא או חולם חלום כנגד דבריך יכחישוהו מיד, שכבר ראו בעיניהם ושמעו באזניהם שהגעת למעלה העליונה בנבואה" 71.

וכן ברור בודאי שכל עשרת הדברות שמעו כל ישראל מפי אלהים כפשוטו של כתוב, אבל בשני הדברות הראשונות היו שומעין הדבור ומבינים אותו ממנו כאשר יבין אותן משה, ועל כן ידבר (ד' בשני דברות הראשונות) עמהם כאשר ידבר האדון אל עבדו (אנכי, אשר הוצאתיך, על פני, לאוהבי ולשומרי מצוותי), ומכאן ואילך בשאר הדברות ישמעו קול הדבור ולא יבינו אותו, ויצטרך משה לתרגם להם כל דבור ודבור עד שיבינו אותו ממש... והכונה היתה בזה, כדי שיהיו כולם נביאים באמונת ה' ובאיסור עבודה זרה, לפי שהם העיקר לכל התורה והמצוה, אבל בשאר הדברות יקבלו מפי משה ביאורן עם שמיעתם קול הדברים, ובשאר המצוות יאמינו במשה בקול" 72.

70 שם יג.

71 שם יט, ט. ועיין עוד ב"תורת ה' תמימה" עמ' קמז—ה. והנה דבר גדול השמיע לנו רבינו בזה—שבמעמד הר סיני זכו כולם להיות הם עצמם נביאים, ובזה נתאמתה התורה לכל הדורות.

72 וחולק בזה על הרמב"ם בשני ענינים, שהרמב"ם כתב במורה נבוכים (ב, לג) שרק קול אחד שמעו כל ישראל, והוא הקול אשר השיג משה וכל ישראל ממנו אנכי ולא יהיה לך, ואחר שמוע הקול ההוא הראשון היה מה שנזכר מיראתם ופחדם הגדול, ובא משה שנית וקבל שאר הדברות אחת אחת וירד למטה להר וישמיעם אותם במראה ההוא הגדול. והרמב"ן סובר שגם בשאר הדברות, מלבד

על המעמד ההוא הזהרנו "במצות לא תעשה שלא נשכח דבר ממנו ולא נסירהו מלבנו לעולם, וצוה במצות עשה שנודיע בו לכל זרענו מדור לדור כל מה שהיה שם בראיה ובשמיעה. והתועלת במצוה הזאת גדולה מאד, שאם היו דברי התורה באים אלינו מפי משה בלבד אע"פ שנבואתו נתאמתה באותות ובמופתים, אם יקום בקרבנו נביא או חולם חלום ויצוינו בהפך מן התורה ונתן אלינו אות או מופת יכנס ספק בלב האנשים, אבל כשתגיע אלינו התורה מפי הגבורה לאזנינו ועינינו הרואות אין שם אמצעי, נכחיש כל חולק וכל מספק ונשקר אותו... והוא שאמר שם: וגם כך יאמינו לעולם⁷³, כי כשנעתיק גם כן הדבר לבנינו ידעו שהיה הדבר אמת בלא ספק כאלו ראוהו כל הדורות, כי לא נעיד שקר לבנינו ולא נחיל אותם דבר הבל ואין בם מועיל, והם לא יסתפקו כלל בעדותנו שנעיד להם, אבל יאמינו בודאי שראינו כולנו בעינינו וכל מה שספרנו להם"⁷⁴.

אחר המעמד ההוא בהר סיני הוכשר העם לבנין המשכן, כי אז שב הקב"ה והשרה שכינתו ביניהם, והבנים "שבו אל מעלת אבותם שהיה סוד אלוה עלי אהליהם".

סוד המשכן וכליו

כשם שמעמד הר סיני מהווה נקודת החתימה בבריאת העולם, שהרי "בששה בסיון כשקבלו ישראל את התורה נתחזקה כל יצירת בראשית ונחשב כאילו נברא העולם עתה", כמו כן קובעת פרשה זו של בנין המשכן התחלה נהדרה לקדושת עם ישראל כולו, כי המשכן הוא ההמשך להר סיני. "סוד המשכן הוא שיהיה הכבוד אשר שכן על הר סיני שוכן עליו בנסתר... והיה במשכן תמיד עם ישראל הכבוד שנראה להם בהר סיני, ובבוא משה היה אליו הדבור אשר נדבר לו בהר סיני, וכמו שכתוב במתן תורה: מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה⁷⁵, כך במשכן

השנים הראשונים, היה שמיעת קול הדברים, ואחר עשרת הדברות נגשו אל משה וכו', כי חשבו שירצה האלהים לדבר אליהם כל המצוות. ועוד חולק על הרמב"ם בזה שכתב שם דגם בקול הראשון השמיע להם בדברו בהבדל אותיות נשמעות, והרמב"ן סובר כי בשני דברות הראשונות היה שמיעה והבנה מפי הגבורה. ועיין בספר האמונה והבטחון פרק יז, שמעיר שמחלוקת זו כבר נמצאה במדרש חזית, ודעת הרמב"ם כרבי יוסי, והרמב"ן סובר כרבנן.

73 שמות יט, ט.

74 דברים ד, ט. וחוזר רבינו על יסוד זה בהשגותיו לספר המצוות של הרמב"ם, סוף מצות לא תעשה ב, וכותב שם כי זה "יסוד גדול בתורה... ועם כל הדורות ידבר שלא ישכחו ענין המעמד ההוא". הרמב"ם לא מנאה במנין התרי"ג.

75 שם ד, לו.

כתיב: וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפורת מבין שני הכרובים⁷⁶... ונשמע מבין שני הכרובים כדרך ודבריו שמעת מתוך האש, ועל כן היו שניהם זהב⁷⁷.

כל פרט ופרט של המשכן רומז אל דרכי ההשגחה וחוקיה. "זה סוד השלחן, כי ברכת השם מעת היות העולם לא נברא יש מאין, אבל עולם כמנהגו נוהג... אבל כאשר יהיה שם שרש דבר תחול עליו הברכה ותוסיף בו, כאשר אמר אלישע: הגידי לי מה יש לך בבית⁷⁸ וחלה הברכה על אסוך שמן ומלאה כל הכלים... וכן השלחן בלחם הפנים בו תחול הברכה וממנו יבא השובע לכל ישראל, ולכך אמרו כל כהן שמגיעו כפול אוכל ושובע⁷⁹.

טעם העבודה בקרבנות

"בעבור שמעשי בני אדם נגמרים במחשבה ובדבור ובמעשה, צוה השם כי כאשר יחטא ויביא קרבן יסמוך ידיו עליו כנגד המעשה, ויתודה בפיו כנגד הדבור, וישרוף באש הקרב והכליות שהם כלי המחשבה והתאוה, והכרעים כנגד ידיו ורגליו של אדם העושים כל מלאכתו, ויזרוק הדם על המזבח כנגד דמו ונפשו, כדי שיחשוב אדם בעשותו כל אלה כי חטא לאלהיו בגופו ונפשו, וראוי לו שישפך דמו וישרף גופו, לולא חסד הבורא שלקח ממנו תמורה וכפר הקרבן הזה... והמנות להחיות בהן מורי התורה שיתפללו עליו. וקרבן התמיד, בעבור שלא ינצלו הרבים מחטוא תמיד. ואלה דברים מתקבלים מושכים הלב בדברג⁸⁰ אגדה. ועל דרך האמת יש בקרבנות סוד נעלם וכו'⁸⁰.

"וטעם הקרבנות על נפש השוגגת, מפני שכל העונות יולידו גנאי בנפש, והם מום בה, ולא תזכה לקבל פני יוצרה רק בהיותה טהורה מכל חטא, ולולי זה היו טפשי העולם זוכים לבוא לפניו, ולכן הנפש השוגגת תקריב קרבן (חטאת) שתזכה לקרבה אל האלהים אשר נתנה...⁸¹".

76 במדבר ז, פט.

77 הדומים לאש. — ריש פרשת תרומה.

78 מלכים ב ד, ב.

79 שמות כה, כד.

80 ויקרא א, ט. וחולק על שיטת הרמב"ם בקרבנות ע"ש, והדברים עתיקים. ובספר "משך חכמה" להגאון ר' מאיר שמחה מכריע בין השיטות ששתיהן אמת. הקרבנות שהיו מקריבים על הבמה (בשעת היתר הבמות) הם רק להרחיק עבודה זרה מלבבות בני ישראל, לכן צוה כי יקטירו לשם שמים (וזה כשיטת הרמב"ם). לא כן קרבנות בית המקדש המה ודאי לקרב העולמות ולחבר דודים (כשיטת הרמב"ן).

81 שם ד, ב. וב"שער הגמול" כותב רבינו שהשוגג נקרא חוטא מפני "שלא נזהר

ויש גם "קרבן הכופר לכל התורה בשוגג, כגון ההולך ונדבק לאחת מן האומות לעשות כהם ולא ירצה להיות בכלל ישראל כלל, ויהיה כל זה בשוגג כגון שיהיה ביחיד תינוק שנשבה לבין האומות, ובקהל כגון שיחשבו שכבר עבר זמן התורה, ולא היתה לדורות עולם, או שיאמרו כמוזכר בספרי: מפני מה אמר המקום, לא שנעשה ונטול שכר, אנו לא עושין ולא נוטלין שכר... וכבר אירע לנו כן בעונותינו, כי בימי מלכי ישראל כגון ירבעם ששכחו רוב העם התורה והמצוות לגמרי, וכאשר בא בספר עזרא באנשי בית שני... ונכנסה הפרשה הזאת (על קרבן הכופר לכל התורה בשוגג) כאן (בסוף פרשת שלח) בעבור שהם מרו דבר השם ואמרו: נתנה ראש ונשובה מצרימה⁸², להיות שם במצרים כאשר היו בראשונה בלא תורה ובלא מצוות"⁸³.

מלכות וכהונה

"מעט שיחל להיות ליהודה שבט מלכות לא יסור ממנו אל שבט אחר... וענין שאול היה כי בעבור שדבר שאלת מלכות בעת ההיא נתעב אצל הקב"ה לא רצה להמליך עליהם מן השבט אשר לו המלכות שלא יסור ממנו לעולמים, ונתן להם מלכות שעה... והיה כל זה מפני שהיה שמואל שופט ונביא ולוחם מלחמותיהם על פי ה', מושיע אותם, ולא היה להם לשאול מלך בימיו... אלא שאם לא הטא (שאול) היה לזרעו מלכות בישראל לא על כולם... אולי היה מולך על שבטי אמו, על בנימין ואפרים ומנשה... ולפי דעתי היו המלכים המולכים על ישראל משאר השבטים אחרי דוד עוברים על דעת אביהם (יעקב) ומעבירים נחלה והם היו סומכים על דבר אחיה השילוני הנביא שמשח לירבעם, ואמר ואענה את זרע דוד למען זאת אך לא כל הימים⁸⁴. וכאשר האריכו ישראל להמליך עליהם משאר השבטים מלך אחר מלך ולא היו חוזרים אל מלכות יהודה עברו על צוואת הזקן ונענשו בהם... וזה היה עונש החשמונאים שמלכו בבית שני, כי היו חסידי עליון, ואלמלא הם נשתכחו בעצמו ולא היה ירא וחרד אל דברי המקום ב"ה שלא יאכל ולא יעשה דבר עד שיבדוק יפה יפה ויתגלה לו הדבר שהוא מותר וראוי לו לפי גזירותיו של הקב"ה... ועוד שכל דבר האסור מלכלך הגפש ומטמא אותה, לפיכך נקרא שוגג חוטא. אעפ"כ אין השוגג ראוי להענש על שגגתו בגיהנם ובאר שחת, אלא שהוא צריך מירוק מאותו עון... לפיכך חס הקב"ה על עמו ועל חסידיו ונתן להם הקרבנות להתכפר בהם השגגות... שהקרבנות אהבה וחמלה על ישראל ולקרבן תחת כנפי השכינה" (כתבי הרמב"ן, ח"ב, עמ' ער).

82 במדבר יד, ד.

83 שם טו, כב.

84 מלכים-א יא. לט.

התורה והמצוות מישראל, ואף על פי כן נענשו עונש גדול, כי ארבע בני חשמונאי הזקן החסידים המולכים זה אחר זה⁸⁵ עם כל גבורתם והצלחתם נפלו ביד אויביהם בחרב... אלא בעבור זה שמלכו ולא היו מזרע יהודה ומבית דוד... ואפשר גם כן שהיה עליהם חטא במלכותם מפני שהיו כהנים ונצטוו תשמרו את כהונתכם... ולא היה להם למלוך רק לעבוד את עבודת ה'".⁸⁶

הנס הנסתר הנעשה לאבי המלוכה

"הנה אתן לך עד נאמן על מה שאמרתי (כי כל יסודות התורה בנסים נסתרים הם). ידענו כי מעת בוא ישראל לארץ עד לדת אדוננו דוד היה כשלש מאות ושבעים שנה (שהרי מיציאת מצרים עד בנין הבית ת"פ שנה, צא מהן ארבעים שנות המדבר ושבעים שנה של ימי דוד, ותמצא ש"ע שנה). והימים האלה יתחלקו לארבע דורות, שלמון ובוועז ועובד וישי, ויגיע לכל אחד מהם צ"ג שנה, והנה כולם זקנים קרוב לאברהם, והיו מולידים כל אחד בשנת מותו שלא כדרך כל הארץ, כי אין החיים בזמנם מאה שנה, ואם הוליד אחד מהם בבחרותו כמנהג יהיו האחרים זקנים מאד יותר מאברהם, ויהי הפלא גדול יותר מאד, כי ימי האדם בדור אברהם ארוכים, ובשנות דוד חזרו למחציתם ואולי היו יותר, כי אפשר שהיו לשלמון ימים רבים בבואם לארץ, ולכן נתנו אנשי הקבלה והם חכמי אמת לעובד ימים רבים (כן מבואר בבראשית רבה צו, ד: אמרו חכמים יותר מארבע מאות שנה היו חייו של עובד), והוא נס נסתר נעשה לאבי המלוכה בן הצדקת (רות) הבאה לחסות תחת כנפי השכינה"⁸⁷.

הארץ ומעלותיה

קדושת ארץ ישראל קיימת מעולם, עוד מזמן שעדיין לא היה עם ישראל קיים. "דע כי משפט סדום היתה למעלת ארץ ישראל, כי היא מכלל נחלת ה', ואינה סובלת אנשי תועבות, וכאשר תקיא את הגוי כולו מפני תועבותם הקדימה וקאה את העם הזה שהיו רעים מכולם לשמים ולבריות, ושממו עליה השמים והארץ, והושחתה הארץ בלא רפואה לעולם, מפני שבעבור טובה נתגאו וראה הקב"ה שיהיה לאות לבני מרי, לישראל העתידים ליורשה...

⁸⁵ יהודה, אלעזר, יונתן ושמעון.

⁸⁶ בראשית מט, י (עמ' רסח—ט).

⁸⁷ בראשית מו, טז — עמ' רנד.

כִּי יֵשׁ באומות רעים וחטאים מאד ולא עשה בהם ככה, אבל למעלת הארץ הזאת היה הכל, כי שם היכל ה'".⁸⁸

כבר בימי האבות היתה השיבה אל הארץ השיבה אל תורת האלהים. "הנראה אלי מדעת רבותינו שלמד אברהם אבינו התורה כלה ברוח הקודש ועסק בה ובטעמי מצוותיה וסודותיה ושמר אותה כולה כמי שאינו מצווה ועושה, ושמירתו אותה היתה בארץ בלבד, ויעקב בחוצה לארץ בלבד נשא שתי אחיות, וכן עמרם (שנשא את דודתו במצרים), כי המצוות משפט אלהי הארץ אע"פ שהוזהרנו בחובת הגוף בכל מקום... וביוסף דרשו שהיה משמר את השבת אפילו במצרים, מפני שהיא שקולה כנגד כל המצוות, לפי שהיא עדות על חדוש העולם, והיה עושה כן ללמד את בניו אמונת בריאת העולם, להוציא מלבם כוונת עבודה זרה ודעת מצרים, וזאת כוונתם".⁸⁹

הראיה המכרעת על מעלת קדושת הארץ היא מה ש"החמיר הכתוב בעריות בעבור הארץ שתטמא בהן ותקיא הנפשות העושות, והנה העריות חובת הגוף ואינן תלויות בארץ, אבל סוד הדבר כי... ארץ ישראל אמצעות הישוב היא נחלת השם מיוחדת לשמו... והנה קידש העם היושב בארצו בקדושת העריות וברובי המצוות להיותם לשמו... והנה נחלת הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי עבודה זרה ומגלים עריות... והנה בחוצה לארץ אע"פ שהכל לשם הנכבד אין טהרה בה שלימה בעבור המשרתים המושלים עליה והעמים תועים אחרי שריהם לעבוד גם אותם... והפרשה הזכיר כמעשה ארץ מצרים⁹⁰ ולא תקיא אותם ארץ מצרים ולא שאר ארצות הגוים את גוייהם, אבל הענין כולו למעלת הארץ וקדושתה".⁹¹

88 בראשית יט, ה. "וזאת המעלה אשר לארץ ישראל (שהיא היכל ה') היא המעוררת לאברהם אבינו ללכת לארץ כנען מעצמו" (דרשה על קהלת — ח"א עמ' רב). וכן כתב בפירושו לריש פרשת לך לך: "אברהם מבראשונה ידע כי ארץ כנען היא נחלת ה' ובה יתן ה' חלקו והאמין כי אל הארץ אשר אראך (בראשית יב, א) ירמוז לו על ארץ כנען וכו'".

89 שם כו, ה. וכן האריך בענינים אלה בפרשת אחרי מות יח, כה, ד"ה ותטמא. 90 ויקרא יח, ג.

91 שם יח, כה. וכן האריך במעלת הארץ בדרשתו על קהלת. — ומעלת הארץ ניכרת היא בדברים ממשניים. כן מתעוררת ההרגשה בעיון בלשוננו: "וטעם זבת חלב ודבש, כי שבח תחלה ("אל ארץ טובה ורחבה") את הארץ שהיא טובה לומר שהאזיר טוב ויפה לבני אדם, וכל טוב ימצא בה, ושהיא רחבה שיעמדו בה כל ישראל במרחב. או טעם רחבה שיש בה רחבות — שפלה ועמק ומישור, גדולים וקטנים, ואין רובה הרים וגאיות. וחזר ושבח אותה שהיא ארץ מקנה שיש בה מרעה טוב, והמים יפים, ויגדל החלב בבהמות כי אין הבהמות בריאות וטובות